

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: Crossref, ROAD & Google Scholar

68

બુનિયાદી તાલીમ: ઇતિહાસ અને વિકાસ

સંગીતા દેસાઈ

રીસર્ચ સ્કોલર, ઇતિહાસ, સાબરમતી યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. રજના પાનેરી

અસોસિએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ, સાબરમતી યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સારાંશ

“નઈ તાલીમ એટલે પાયાનું શિક્ષણ”

ઈ.સ 1996 મા જેક્સ ડેલોસેના અધ્યક્ષ અધ્યક્ષપદે રચાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પંચના 21 મી સદી માટેના શિક્ષણના અહેવાલમાં ગાંધીજીની નઈ તાલીમનું પ્રતિબિંબ પડે છે. વર્તમાન શિક્ષણની દુર્દશા જોતા શિક્ષણ વ્યવસાયને નઈ તાલીમની જરૂર છે. ઈ.સ.1939 માં વર્ધા મુકામે મારવાડી વિદ્યાલય (હાલ નવભારત વિદ્યાલય) ની રજત જયંતી પ્રસંગે તા. 22 23 ઓક્ટોબરે શ્રી મન્નારાયણજીએ ગાંધીજીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારોનું એક સંમેલન યોજ્યું, આ સંમેલનમાં ગાંધીજીએ બુનિયાદી શિક્ષણનાં બીજ રોપ્યાં. સ્વરાજ સંપ્રાપ્તિ માટે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ માટેની કેળવણીના માધ્યમથી ચારિત્ર્યવાન, શક્તિવાન તેમજ કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે ગાંધીજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. તેમની કેળવણીનાં કેન્દ્રમાં વ્યક્તિના શરીર-મન-આત્મામાં પડેલા ઉત્તમ અંશોનો આવિર્ભાવ કરવાનો

હેતુ હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેળવણીના પ્રયોગો કરીને ગાંધીજીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે કેળવણીકારનું કામ કેવળ બુદ્ધિને પોષવાનું નથી, કૌશલ્યોને કંડારવાનું નથી પણ ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાનું છે. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાના ધ્યેય સાથે વિશ્વને મળેલી 'નઈ તાલીમ' કે 'બુનિયાદી શિક્ષણ'એ તેમની અમૂલ્ય દેણગી છે. 'નઈ તાલીમ' બુનિયાદી તાલીમનો ઇતિહાસ અને તેનો વિકાસ તપાસવા પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: મહાત્મા ગાંધી, નઈ તાલીમ, બુનિયાદી શિક્ષણ, બુનિયાદી તાલીમ, ઇતિહાસ અને વિકાસ

1. પ્રસ્તાવના

ભારત સરકારે પહેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 આઠમાં અને ત્યારબાદ 1986માં ઘડવામાં આવી હતી 1992માં એમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો અને દેશની શિક્ષણનીતિમાં 34 વર્ષ પછી નવા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ઇસરોના પૂર્વ ચેરમેન કે રંગનના અધ્યક્ષ પણા હેઠળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આયોગની રચના કરવામાં આવી દેશના માનનીય વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીજી ના પ્રમુખપણા હેઠળ 29 જુલાઈ 2020 ના રોજ જાહેર કરવામાં આવી હતી. આ નીતિની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે એ ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરે છે. શાળાના શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સાથે કૃષિ શિક્ષણ, કાનૂની શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ જેવા વ્યવસાયિક શિક્ષણોને તેના અવકાશમાં રાખવામાં આવ્યા છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની સાથે જીવન વ્યવહાર સાથે જોડવાનો છે. તેમાં કલા, સંગીત, હસ્તકલા, રમતગમત, માટીકામ, ભરતગુંથણ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

2. બુનિયાદી તાલીમનો ઇતિહાસ

બુનિયાદી તાલીમની સ્વદેશી શિક્ષણની વિભાવના 20મી સદીની શરૂઆતથી થઈ. આ પ્રયોગોના ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિને શોધી કાઢવું એ પ્રદેશના મૂળ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં શિક્ષણની કલ્પનાના સારમાં આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. દાખલા તરીકે મહાત્મા ગાંધીએ નાઈ તાલીમ વિશેના તેમના વિઝનને નિશ્ચિતપણે વ્યક્ત કર્યાં. તે પહેલાં, વૈકલ્પિક શિક્ષણના સ્થાનિક પ્રયાસો શરૂ થઈ ગયા હતા. 1908માં મગનભાઈ મહેતા

નામના અંગ્રેજી શિક્ષકે બાજવા પાટીદાર શાળાની સ્થાપના કરી, જેમાં લિયો ટોલ્સટોયના શિક્ષણ પરના નિબંધો દ્વારા પ્રેરિત હાથથી શીખવાના સિદ્ધાંતો અપનાવવામાં આવ્યા.

એક નોંધપાત્ર પ્રયોગ 1920 ના દાયકામાં અમદાવાદ નજીક સરસપુર તાલીમ સંસ્થામાં શિક્ષણશાસ્ત્રી મહાદેવ દેસાઈ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ખેતી અને હસ્તકલા જેવી પ્રવૃત્તિઓ માતૃભાષા ગુજરાતીમાં શીખવા પર ભાર મૂક્યો. દેસાઈએ સરસપુર ખાતે સ્વદેશી શિક્ષણશાસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમને આકાર આપવા ટોલ્સટોયના લખાણોનો અનુવાદ કર્યો. આ પ્રારંભિક ઉદાહરણો શિક્ષણ માટેની સ્વદેશી શોધને પ્રકાશિત કરે છે. જે બ્રિટિશ શિક્ષણ મોડલ ને સ્થાનાંતરિત કરવાને બદલે ઔપચારિક શિક્ષણને વ્યવહારુ કૌશલ્યો અને નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંકલિત કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીનું ઘનિષ્ઠ જોડાણ દ્વારા આવા પ્રાયોગિક મૂળ ધીમે ધીમે વધુ ચોક્કસ બુનિયાદી શિક્ષણ વિચારધારામાં ઘડવામાં આવ્યા. અમદાવાદમાં ગાંધીજીના આશ્રમો અને બાદમાં વર્ધાએ છૂટાછવાયા શૈક્ષણિક પ્રયોગોને સુસંગત વૈકલ્પિક રાષ્ટ્રીય પ્રણાલીમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે યોગદાન આપે છે, જેને ગાંધીએ નાઈ તાલિમ તરીકે ઓળખાવ્યા. આ રીતે બુનિયાદી મૂળભૂત શિક્ષણના વૈચારિક ઉત્ક્રાંતિમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે.

સ્થાનિક વ્યક્તિઓના રચનાત્મક પ્રયોગોને સમજવાથી ઉત્તર ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં સૌથી વધુ અર્થપૂર્ણ તરીકે જોવામાં આવતા શિક્ષણના પરિસર અને અભિગમની સમજ મળે છે. શીખવા પર ભાર, શ્રમનું ગૌરવ, સમુદાયની ભાગીદારી, વિદ્યાર્થી-કેન્દ્રીતા બાહ્ય વૈચારિક પ્રભાવોને બદલે પ્રદેશની શૈક્ષણિક ફિલસૂફીને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મૂળ શિક્ષણના વૈચારિક પાયાની સંપૂર્ણ પ્રશંસા કરવા માટે ઉત્તર ગુજરાતમાં કેન્દ્રિત સજીવ ઉત્ક્રાંતિની આ પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય છે.

1933માં ગાંધીજીએ બુનિયાદી શિક્ષણને નિશ્ચિતપણે સ્પષ્ટ કર્યું તે પહેલાં મણિલાલ ગાંધીએ ભાવનગર જિલ્લામાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી, જેમાં અભ્યાસક્રમના ભાગ રૂપે હાથ કાંતવાની અને ખાદી હસ્તકલાને સર્જનાત્મક રીતે એકીકૃત કરી. રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાનિક કળા અને હસ્તકલાનો એક બુદ્ધિશાળી શિક્ષણશાસ્ત્રના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે એક સીમાચિહ્નરૂપ પ્રયોગ બની ગયો. મણિલાલ ગાંધીની

નવીનતાઓએ મહાત્મા ગાંધીના બુનિયાદી શિક્ષણના મોડલ પર નિર્ણાયક અસર છોડી, જે થોડા વર્ષો પછી 1937માં શરૂ કરવામાં આવી હતી.

3. બુનિયાદી તાલીમનો વિકાસ

ઇત્સંગના જણાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રકકાળ દરમિયાન વલભીમાં નાલંદા જેવી મોટી વિદ્યાપીઠ હતી. શબ્દવિદ્યાથી માંડીને અભીધમ સુધીના શિક્ષણની નોંધ મળે છે. ત્યાં બે-ત્રણ વર્ષના ગાળાના અગ્રગણ્ય અને વિદ્યાસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓ સમૂહમાં એકઠા થતા હતા. પરસ્પર વાદવિવાદ કરતા અને પોતાના મતને શ્રેષ્ઠની પ્રતિતિ કરીને પોતાના જ્ઞાન માટે વિખ્યાત બનતા. આ વિદ્યાપીઠમાં બૌદ્ધધર્મને લક્ષમાં રાખીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તક્ષશિલામાં શિલ્પમાં 500 વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે ભણતા હતા, એટલે મોટા વર્ગો હશે. બધી મિલકત સંઘની ગણાતી હતી. મઠમાં અધિષ્ઠાના અસાધારણ વિદ્વાન વૃદ્ધ સાધુ રહેતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ સાદુ અને પવિત્ર જીવન જીવતા હતા.

- **વૈદિક પરંપરાઓ અને ગુરુકુલ:** પ્રાચીન ભારતમાં ગુરુકુલ પ્રણાલી ઝગમતી હતી. ગુરુકુળ પ્રણાલી એ એક રહેણાંક શિક્ષણ પદ્ધતિ હતી જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના ગુરુ અથવા શિક્ષક સાથે રહેતા હતા, બંને દુન્યવી અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને આત્મસાત કરતા હતા. ગુજરાતના ભૌગોલિક લાભને જોતાં, દરિયાઈ અભ્યાસ પણ મહત્વ ધરાવે છે.
- **ઇસ્લામિક પ્રભાવ:** ઇસ્લામિક શાસનની સ્થાપના સાથે ગુજરાતે તેના શૈક્ષણિક દાખલાઓમાં પરિવર્તન જોયું. ફારસી સાહિત્ય, કળા અને ધાર્મિક અધ્યયન પર ભાર મૂકવાની સાથે મદરેસા, અથવા ઇસ્લામિક શાળાઓએ મહત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.
- **વસાહતી હસ્તક્ષેપ:** બ્રિટિશ યુગે એક સંરચિત વ્યવસ્થા નર્દ તાલીમમાં રજૂ કરી. અંગ્રેજોના આગમન સાથે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રાથમિક માધ્યમ બની ગયું અને વિજ્ઞાન, કળા અને માનવતાનો સમાવેશ કરતો વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવામાં આવ્યો. આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને પુનઃરચના કરવામાં 1854ના વુડ્સ ડિસ્પેચએ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી.
- **સ્વતંત્રતા પછીના સુધારા:** આઝાદી પછી શિક્ષણને વધુ લોકશાહી અને પ્રાદેશિક બનાવવાની દિશામાં પ્રગતિ થઈ. કોઠારી કમિશન (1964-66) એકીકૃત શૈક્ષણિક માળખા પર ભાર મૂકતા,

શૈક્ષણિક નીતિને પુનઃઆકાર આપવામાં નિમિત્ત બન્યું. વધુમાં, ગાંધીવાદી ફિલસૂફી, જેનું મૂળ બુનિયાદી શિક્ષણ સિદ્ધાંતોમાં ઉડે સુધી છે, તેણે મૂળભૂત શિક્ષણ પ્રત્યેના અભિગમને પ્રભાવિત કર્યો. ગાંધીજીના "નઈ તાલિમ" અથવા "બુનિયાદી શિક્ષણ" એ શીખવાના એકંદર વિકાસલક્ષી અભિગમ પર ભાર મૂક્યો હતો.

- **રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ (2009):** આજે RTE જેવી સમકાલીન વ્યૂહરચનાઓએ બુનિયાદી શિક્ષણ માળખાને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. આ અધિનિયમનો હેતુ સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ હાંસલ કરવાનો છે, જેમાં દરેક બાળકને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મળે તેની ખાતરી કરવામાં આવી છે.

4. બુનિયાદી શિક્ષણ: નીતિઓ અને કાયદાઓ

શિક્ષણમાં સરકારની સંડોવણી ખાસ કરીને અનન્ય સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મહત્વ સાથે નાગરિકોના ભવિષ્યને ઘડવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. સરકાર દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવેલી નીતિઓ અને કાયદાઓ આ પ્રમાણે છે.

- **The Gujarat Compulsory Primary Education Act, 1961:** આ કાયદાએ 6-14 વર્ષની વયના બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવ્યું છે. કાયદાએ સમુદાયોથી નિર્દિષ્ટ અંતરમાં પૂરતી શાળાઓની ઉપલબ્ધતાની ખાતરી કરવા માટે એક માળખું પણ પ્રદાન કર્યું છે.
- **Gujarat Self-Financed Schools (Regulation of Fees) Act, 2017:** ખાનગી શિક્ષણમાં શાળાઓમાં ફી માળખાને નિયંત્રિત કરવા અને શિક્ષણ સુલભ રહે તેની ખાતરી કરવા માટે આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેનાથી ખાનગી સંસ્થાઓ વધુ પડતી ફી વસૂલતી નથી.
- **Gujarat State Higher Education Council Act, 2016:** ઉચ્ચ શિક્ષણની ઉન્નતિને ધ્યાનમાં રાખીને આ અધિનિયમને કારણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પરિષદની રચના થઈ. જેમાં કાઉન્સિલ એક માર્ગદર્શક સંસ્થા તરીકે સેવા આપે છે, ગુણવત્તા સુનિશ્ચિત કરે છે, સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપે છે અને ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નવીનતા ટકાવી રાખે છે.

- **Gujarat Agricultural Universities Act, 2004:** કૃષિના મહત્વને ઓળખીને આ અધિનિયમે કૃષિ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાઓ કૃષિ અને તેને સંલગ્ન વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સંશોધન, શિક્ષણ અને વિસ્તરણ શિક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
- **Gujarat Private Universities Act, 2009:** આ અધિનિયમ ખાનગી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના અને સંચાલન માટે એક માળખું પૂરું પાડે છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે આ સંસ્થાઓ ગુણવત્તાના ધોરણોનું પાલન કરે છે અને શૈક્ષણિક લેન્ડસ્કેપમાં સકારાત્મક યોગદાન આપે છે.

5. ઉપસંહાર:

નર્મ તાલીમ એટલે પાયાનું શિક્ષણ, જે ઈ.સ.1939ના સંમેલનમાં ગાંધીજી દ્વારા બુનિયાદી શિક્ષણનાં બીજ રોપાયા. આમ કહી શકાય કે બુનિયાદી તાલિમની સ્વદેશી શિક્ષણની વિભાવના 20મી સદીની શરૂઆતથી થઈ. 1908માં મગનભાઈ મહેતા નામના બાજવા પાટીદાર શાળામાં હાથથી શીખવાના સિદ્ધાંતો અપનાવ્યા. 1933માં મણિલાલ ગાંધીએ ભાવનગર જિલ્લામાં હાથ કાંતવાની અને ખાદી હસ્તકલા જેવી બુનિયાદી તાલીમ શરૂ કરી. આમ, પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વૈદિક પરંપરાઓ અને ગુરુકુલ, બુનિયાદી તાલીમમાં ઇસ્લામિક પ્રભાવ, વિદેશી હસ્તક્ષેપ, સ્વતંત્રતા પછીના બુનિયાદી તાલીમલક્ષી સુધારાઓ, RTE વગેરેની ભૂમિકા દર્શાવવામાં આવી છે. તેમજ બુનિયાદી શિક્ષણ અંગેની નીતિઓ અને કાયદાઓ પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે.

संदर्भसूचि

- जैन, अेल. અને પુનડીયા એ. (2023). સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દિશામાં કાર્યરત કર્મશીલોની ગાંધી વિચાર પદ્ધતિની વર્તમાન પ્રાસંગિકતા. Towards Excellence, 15(2).
- ધધોદરા, એન. (2022). કેળવણીકાર ગાંધીજી. Towards Excellence, 14(4).
- મેંધા, એસ. એ. (2004). ગુજરાત રાજ્યના પ્રાથમિક બુનિયાદી અધ્યાપન મંદિરના તાલીમાર્થીઓ અને તેમના અધ્યાપકોના કોમ્પ્યુટર શિક્ષણ પ્રત્યેના વલણોનો અભ્યાસ. રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
- Dharampal (2000). The Beautiful Tree Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century. Biblia Impex Pvt. Ltd.
- Kothari, D.S. (1966). Education and National Development. Ministry of Education, Government of India.
- Kumar, K. (2005). Political Agenda of Education A Study of Colonialist and Nationalist Ideas. Sage Publications.
- Nizami, K.A. (1981). On history and historians of medieval India. Munshiram Manoharlal Publishers.
- Raina, V.L. (1970). History of Education in India the British Period. Metropolitan Book Co.